

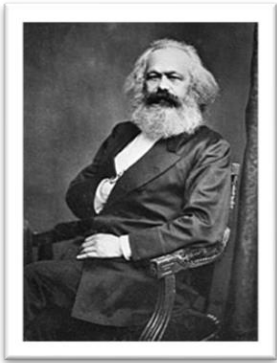
Η έννοια της Ελευθερίας στην πολιτική θεωρία του σοσιαλισμού

Γιώργος Μπουσούτας – Θανάσουλας

2016

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

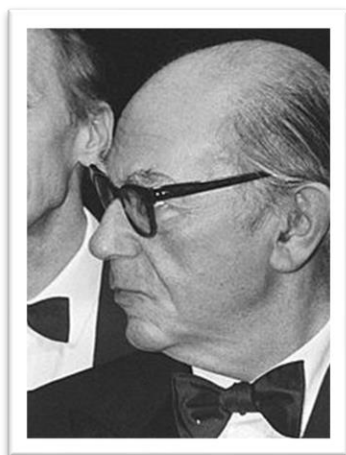
Στην μελέτη μας θα ασχοληθούμε με την ύπαρξη ή όχι σχέσης μεταξύ της ελευθερίας και της πολιτικής θεωρίας του σοσιαλισμού, όπως αυτή διαμορφώθηκε αρχικά από τον Karl Heinrich Marx (1818 – 1883) και φτάνοντας μέχρι τους σύγχρονους σοσιαλιστές του 20^{ου} αιώνα.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα περιγράψουμε δύο μορφές ελευθερίας, την αρνητική και την θετική, όπως διατυπώθηκαν από τους πολιτικούς φιλοσόφους. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα πραγματοποιήσουμε μια αναδρομή της πολιτικής θεωρίας και εφαρμογής του σοσιαλισμού από την εποχή του Marx μέχρι και σήμερα. Στο τελευταίο κεφάλαιο θα εντοπίσουμε το τρόπο που σχετίζεται, αν σχετίζεται, ο σοσιαλισμός με την έννοια της ελευθερίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Πολλές φορές οι φιλόσοφοι προσπάθησαν να δώσουν έναν ορισμό της έννοιας ελευθερία χωρίς να τα καταφέρουν. Κατά τον Isaiah Berlin (1909 – 1997) οι ιστορικοί των ιδεών έχουν καταγράψει περισσότερες από διακόσιες ερμηνείες.¹ Αντίθετα οι περισσότεροι δέχονται ότι στην πολιτική φιλοσοφία εντοπίζονται δύο κύριες μορφές ελευθερίας. Η αρνητική και η θετική.

Εικόνα 1 Isaiah Berlin

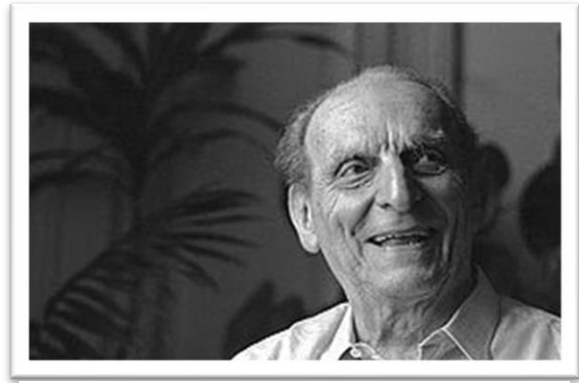
Με τον όρο *αρνητική ελευθερία* ορίζουμε την κατάσταση που υπάρχει ανάμεσα σε δύο υποκείμενα, είτε αυτά είναι άνθρωποι είτε όχι και η οποία δεν τα εμποδίζει να δρουν όπως αυτά θέλουν. Έτσι την νοούσαν οι Άγγλοι φιλόσοφοι Thomas Hobbes (1588 – 1679) και John Locke (1632 – 1704) αν και ο όρος συναντάται και στον Immanuel Kant (1724 – 1804)². Η έκφραση «όπως αυτά θέλουν» νοείται ως η όποια δράση, ή μη δράση, του υποκειμένου δεν ανακόπτεται από εμπόδια, αλλά ούτε εξαναγκάζεται από άλλους εξωγενείς ως προς αυτό παράγοντες. Επειδή τις περισσότερες φορές η συγκεκριμένη ελευθερία εμφανίζεται ως *ελευθερία από εμπόδια* και όχι από εξαναγκασμούς, έχει επικρατήσει να καλείται *ελευθερία ως μη παρεμπόδιση* και όχι *ελευθερία ως μη εξαναγκασμός* αν και κατά τον Norberto Bobbio (1909 – 2004) η πιο ολοκληρωμένη διατύπωση «είναι ελευθερία ως μη παρεμπόδιση και ως μη εξαναγκασμός».³

¹Berlin I. *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, Scripta, Αθήνα 2001, σ. 257.

²Bobbio N. *Ισότητα και ελευθερία*, Πόλις, Αθήνα 1998, σ. 98.

³ ο. π. σ. 96

Ένας τέτοιος ορισμός θα μπορούσε να δημιουργήσει συνθήκες δράσης χωρίς όρια και για αυτό δίνεται ιδιαίτερη σημασία σε άλλες αξίες όπως τη δικαιοσύνη, την ισότητα και την ασφάλεια. Οι υποστηρικτές της αρνητικής ελευθερίας είναι διατεθειμένοι να περιορίσουν την ελευθερία προς όφελος των αξιών αυτών μέσω νόμων. Ο περιορισμός αυτός δεν μπορεί να ξεπερνά ένα

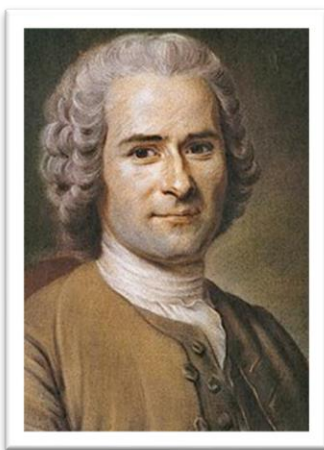

Εικόνα 2 Norberto Bobbio

ελάχιστο πεδίο προσωπικής ελευθερίας, σύμφωνα με τον John Lock, τον Adam Smith (1723 – 1790) και μερικές φορές τον John Stuart Mill (1806 – 1873).⁴

Η ονομασία 'αρνητική' λαμβάνεται διότι νοείται η απουσία κάποιου στοιχείου και για τον λόγο αυτό χρησιμοποιείται η έκφραση «ελεύθερος από...». Περικλείει την ιδιότητα της δράσης και σύμφωνα με αυτή μια πράξη είναι ελεύθερη από εμπόδια αλλά και ανεξάρτητη από την δική μας επιθυμία. Αυτή τη μορφή ελευθερίας προτείνουν οι ντετερμινιστές. Το ιστορικό υποκείμενο στο οποίο αναφερόμαστε είναι το μεμονωμένο άτομο. Η κοινωνία είναι ένα σύνολο ατόμων και είναι η μορφή ελευθερίας που προτείνουν οι φιλελεύθεροι.

Με τον όρο *θετική ελευθερία* ορίζουμε την κατάσταση στην οποία το υποκείμενο κατευθύνει την βούλησή του προς ένα συγκεκριμένο σκοπό. Αποκαλείται θετική διότι περιέχει την βούληση για κάτι και η έκφραση που της ταιριάζει είναι «ελευθερία για να...». Ο επιλεγμένος σκοπός είναι αποτέλεσμα βούλησης που δεν επηρεάζεται από εξωγενείς παράγοντες. Κατά συ-

Εικόνα 3 J J Rousseau

νέπεια η ελευθερία αυτής της μορφής προϋποθέτει ότι το υποκείμενο αυτοκαθορίζεται και είναι αυτόνομο. Ο κλασικός ορισμός της *θετικής ελευθερίας* δόθηκε από τον J. J Rousseau (1712 – 1778) ως η πολιτική κατάσταση στην οποία ο άνθρωπος, ο οποίος είναι μέρος ενός κοινωνικού συνόλου, υπακούει μόνο στον εαυτό του και στους νόμους που αυτός έχει θέσει για αυτόν.

Το γεγονός ότι μια πράξη του υποκειμένου αυτού είναι αποτέλεσμα ελεύθερης βούλησης δεν σημαίνει ότι η πράξη αυτή δεν είναι απόρροια εμποδίων ή εξαναγκασμού. Την *θετική ελευθερία* προτείνουν οι ντετερμινιστές, διότι δίνουν απόλυτη προτεραιότητα στην ελευθερία της βούλησης

⁴Berlin I ο π. σ. 263

έναντι κάθε άλλης ελευθερίας. Σε αυτή την μορφή ελευθερίας ένας οργανισμός είναι το ιστορικό υποκείμενο στο οποίο αναφερόμαστε και ως εκ τούτου η κοινωνία είναι ένα οργανικό σύνολο στο οποίο ο αυτοπροσδιορισμός εκφράζεται με την συλλογική ελεύθερη βούληση.

Η όποια βούληση πρέπει να είναι προϊόν του Λόγου. Τον Λόγο όμως αυτόν δεν είναι δυνατόν να τον αντιληφθούν, λόγω της περιορισμένης εκπαίδευσής τους, ορισμένος αριθμός υποκειμένων που επηρεάζεται από διάφορα κοινωνικά ή οικονομικά δεδομένα. Μέχρι να δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες, καταναγκάζονται να συμμετάσχουν στην συλλογική προσπάθεια, που έχουν επιλέξει 'φωτισμένες' προσωπικότητες της κοινωνίας ή η πλειοψηφία, μέσω νόμων.

Εντοπίζοντας τα αρνητικά σημεία τόσο της θετικής όσο και της αρνητικής ελευθερίας ο Bobbio προτείνει την σύνθεση των δύο αυτών ελευθεριών στην λειτουργία του κράτους ή της κοινωνίας. Η θετική ελευθερία εφαρμόζεται στην δράση του συνόλου της κοινωνίας (πολιτική ελευθερία), ενώ η αρνητική στην ατομική έκφραση των μελών της (ατομική ελευθερία).⁵

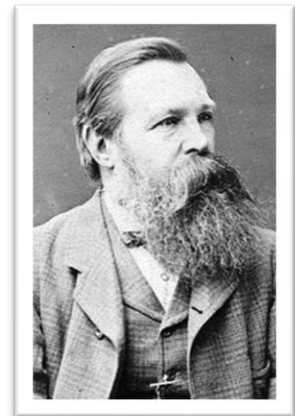
⁵Bobbio N. ο π σ. 102

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο ΑΠΟ ΤΟΝ MARX ΣΤΟΥΣ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥΣ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΕΣ

Η καταγωγή του όρου *σοσιαλισμός* ανάγεται στον 19ο αιώνα και προέρχεται από την λατινική λέξη *sociare* που σημαίνει συνδυάζω ή μοιράζομαι. Χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στην Βρετανία το 1827. Ως κοινωνικό και πολιτικό κίνημα προέκυψε σαν αντίδραση στις συνθήκες που επικρατούσαν στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες. Ασκώντας κριτική στον φιλελευθερισμό προσέφερε μια εναλλακτική πρόταση πάνω στην κοινή τους βάση, τον Διαφωτισμό και τον Ορθολογισμό.

Οι Karl Marx και Friedrich Engels (1820 – 1895) ανέπτυξαν μια θεωρία μέσω της οποίας ισχυρίζονταν ότι «αποκαλύπτουν τους 'νόμους της ιστορίας' και διακήρυσσαν πως η επαναστατική ανατροπή του καπιταλισμού ήταν αναπόφευκτη».⁶ Θα τον αντικαθιστούσε ο σοσιαλισμός. Ο Marx πίστευε ότι το «κοινωνικό καθορίζει την συνείδηση» και κατά συνέπεια το πραγματικό θεμέλιο της κοινωνίας είναι το οικονομικό σύστημα και ο τρόπος παραγωγής. Διακήρυξε ότι η ιστορία διανύει μια σειρά σταδίων μέχρι τον τελικό στόχο της που είναι η *αταξική κομμουνιστική κοινωνία*, στην οποία «υλοποιούνται τα ιδανικά της ελευθερίας και της ισότητας»⁷. Τα στάδια αυτά είναι:

1. Η φυλετική κοινωνία ή πρωτόγονος κομμουνισμός,
2. Η δουλεία,
3. Ο φεουδαρχισμός και
4. Ο καπιταλισμός.

Εικόνα 4 F. Engels

⁶Heywood A. *Πολιτικές Ιδεολογίες*, μτφ. Ν. Μαραντζίδης, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2007, σ. 204

⁷Held D. *Μοντέλα Δημοκρατίας*, Πολύτροπον, Αθήνα 2007, σ. 144

Για τον Marx φορείς της κοινωνικής αλλαγής αλλά και της ιστορίας είναι οι κοινωνικές τάξεις και όχι τα άτομα, τα κόμματα ή τα κινήματα. Η σχέση των τάξεων είναι ανταγωνιστική και η υποτελής τάξη γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από την άρχουσα. Ο Marx πίστευε ότι ελευθερία δεν υπάρχει όσο υπάρχει εκμετάλλευση. Μόνο ελευθερία με βάση την ισότητα μπορεί να υπάρξει, ώστε οι άνθρωποι να φτιάξουν την «δική τους ιστορία». Για αυτόν ελευθερία σημαίνει εκδημοκρατισμός που εδραιώνεται με την κατάργηση των τάξεων και της ταξικής εξουσίας.⁸

Στην οικονομία υποστήριξε την *θεωρία της αξίας στην παραγωγή ενός προϊόντος* και με βάση αυτή χαρακτήρισε την οικονομική εκμετάλλευση θεμελιώδες χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτός ο τρόπος παραγωγής θα δημιουργούσε τις συνθήκες ανατροπής του καπιταλισμού μέσω της επανάστασης. Η επανάσταση, εκτός των άλλων, καταργεί την μισθωτή εργασία και την σπάνη.

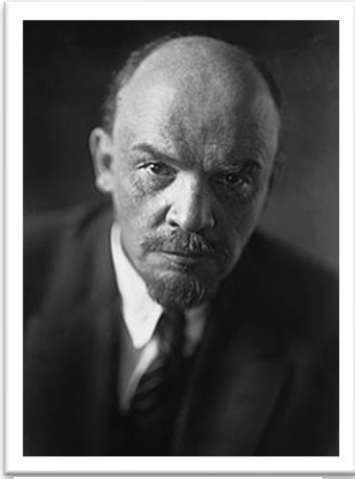
Η μισθωτή εργασία αλλοτριώνει την ζωή του εργάτη, διότι τον αποξενώνει από τα προϊόντα εργασίας του. Με την κατάργησή της ο εργάτης έχει κύριο λόγο στην οργάνωση της ζωής του, αυξάνοντας την ικανοποίησή του, δημιουργώντας συνθήκες δημιουργικής συνεργατικής εργασίας και καλλίτερης διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου του, που με την σειρά τους αυξάνουν την ευημερία και την ποιότητα ζωής σε μεγάλο βαθμό.⁹

Η επανάσταση όμως δεν μπορεί να δημιουργήσει συνθήκες *αταξικής κοινωνίας*. Για αυτό είναι αναγκαία μια μεταβατική περίοδος, την οποία ονόμασε «επαναστατική δικτατορία του προλεταριάτου», στην οποία το κράτος, υπό την κυριαρχία της εργατικής τάξης, θα εξασφάλιζε την επικράτηση της επανάστασης, αποτρέποντας κάθε προσπάθεια ανατροπής της. Μετά την περίοδο αυτή και την επικράτηση του κομμουνισμού, οι ταξικές αντιθέσεις θα είχαν εξαλειφθεί και δεν θα υπήρχε λόγος ύπαρξης του κράτους.

Στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου, με την ανάπτυξη των συνδικάτων και των πολιτικών κομμάτων καθώς και την μεγαλύτερη ένταξη στις κοινωνικές δραστηριότητες των εργατών, οι πολιτικές προτάσεις ορισμένων σοσιαλιστικών δυνάμεων άλλαξαν και στη θέση της *επαναστατικής ανατροπής* έθεσαν το ζήτημα της *συμμετοχής στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες των χωρών της Ευρώπης*.

⁸ο. π. σ. 156 - 157

⁹ Kymlicka W. *Η Πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, μτφ. Γ Μολύβας, Πόλις, Αθήνα 2014, σ 303-307

Εικόνα 5 Vl. Il. Lenin

Μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και την επιτυχία της Επανάστασης του 1917 στην Ρωσία δύο μεγάλες ομάδες συγκροτήθηκαν στο σοσιαλιστικό κίνημα. Η πρώτη επιζητούσε την κατάκτηση της εξουσίας με κοινοβουλευτικά μέσα και κράτησε το όνομα *σοσιαλιστής* ή *σοσιαλδημοκράτης*. Η δεύτερη διατήρησε την επαναστατική διαδικασία εμπνεόμενη από την πρακτική του Vladimir Ilyich Lenin (1870 – 1924), και υιοθέτησε τον όρο *κομμουνιστής*.

Τα κομμουνιστικά κόμματα αποδέχθηκαν την καθοδηγητική θέση του Σοβιετικού Κομμουνιστικού Κόμματος ιδρύοντας την Κομμουνιστική Διεθνή το 1919. Οι συνθήκες όμως επικράτησης της επανάστασης στην Ρωσία και οι κοινωνικές συνθήκες στις χώρες της Ευρώπης ήταν διαφορετικές από αυτές που επικρατούσαν όταν ο Marx ανέπτυξε την θεωρία του. Στις νέες συνθήκες ο Lenin πρότεινε την ανάγκη ύπαρξης ενός κόμματος πρωτοπορίας το οποίο θα ανέπτυσσε στην εργατική τάξη την ανάλογη ταξική συνείδηση. Το κόμμα αυτό οργανώθηκε σύμφωνα με τον *δημοκρατικό συγκεντρωτισμό* - αυστηρή πειθαρχία και συγκεντρωτική δομή. Είναι το μόνο που μπορεί να δρα στο περιβάλλον της δικτατορίας του προλεταριάτου και έχει καθοδηγητική και ηγετική δύναμη μέσα στην κυβέρνηση και τους θεσμούς.

Με την επικράτηση ενός μονοκομματικού κράτους στην ΕΣΣΔ, ιδιαίτερα μετά την άνοδο του Joseph Vissarionovich Stalin (1878 – 1953) και τις νέες οικονομικές συνθήκες στην Δυτική Ευρώπη μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, αναπτύχθηκε μια προσπάθεια αναθεώρησης και εκσυγχρονισμού της μαρξιστικής θεωρίας. Δύο ήταν οι παράγοντες που διαμόρφωσαν τον χαρακτήρα του σύγχρονου μαρξισμού. Ο πρώτος, η μη πραγματοποίηση της επικείμενης κατάρρευσης του καπιταλισμού που προέβλεψε ο Marx και ο δεύτερος η απόρριψη του σοβιετικού μοντέλου. Η προσπάθεια αυτή είχε δύο φορείς, τους *σύγχρονους μαρξιστές* και τους *σοσιαλδημοκράτες*.

Ο Ούγγρος Georg Lukacs (1885–1971) πρότεινε μια ανθρωπιστική μαρξιστική θεώρηση επικεντρώνοντας την σκέψη του στην διαδικασία 'πραγματοποίησης'. Ο Antonio Francesco Gramsci (1891 – 1937), έστρεψε την προσοχή στην πολιτιστική κυριαρχία της αστικής ιδεολογίας και τα μέλη της Σχολής της Φρανκφούρτης ανέπτυξαν

Εικόνα 6 A. F. Gramsci

την κριτική θεωρία η οποία επηρέασε την *Νέα Αριστερά*. Τέλος οι μετα-μαρξιστές, οι οποίοι επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους σε μια εικόνα κοινωνικής και προσωπικής απελευθέρωσης που δεν στηρίζεται στην οικονομία, υπονομεύουν στην πραγματικότητα την μαρξιστική σκέψη.

Οι σοσιαλδημοκράτες, από την άλλη, προσπάθησαν να μεταρρυθμίσουν τον σοσιαλισμό και να τον κάνουν περισσότερο ανθρώπινο. Κατέληξαν έτσι να υποστηρίζουν την οικονομία της αγοράς και ταυτόχρονα την κρατική παρέμβαση. Από τις δεκαετίες του 1970 και 1980 προσπάθησαν να διαχωριστούν από τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές. Στο τέλος του 20ου αιώνα η σοσιαλιστική πολιτική και η σοσιαλδημοκρατία έχουν υποστεί σημαντικές αλλαγές, με την κατάρρευση των καθεστώτων της ΕΣΣΔ και των ανατολικοευρωπαϊκών χωρών. Οι αλλαγές αυτές οδήγησαν μερικούς πολιτικούς φιλοσόφους να αναφέρονται στον «θάνατο του σοσιαλισμού».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Η ΣΧΕΣΗ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Μια από τις δυσκολίες στην ανάλυση του σοσιαλισμού είναι το γεγονός ότι αυτός ερμηνεύεται με τρεις τουλάχιστον τρόπους:

- Ως οικονομικό πρότυπο,
- Ως όργανο του εργατικού κινήματος,
- Ως πολιτικό πιστεύω και ιδεολογία.

Ως ιδεολογία χαρακτηρίζεται από αξίες, ιδέες και θεωρίες από τις οποίες σημαντικότερες είναι: η κοινότητα, η συνεργασία, η ισότητα, η κοινωνική τάξη και η κοινοκτημοσύνη.¹⁰

Βασικό χαρακτηριστικό του και ιδιαίτερη πολιτική αξία είναι η ισότητα και ιδιαίτερα η κοινωνική ή εισοδηματική ισότητα. Ένα από τα επιχειρήματα για αυτή είναι ότι η ικανοποίηση βασικών αναγκών είναι η βάση για την αυτοπραγμάτωση. Η εκπλήρωση κατά συνέπεια βασικών αναγκών, όπως η τροφή, το νερό, η στέγη και η συντροφικότητα, αποτελεί την ουσία της ελευθερίας διότι όλοι οι άνθρωποι έχουν τις ίδιες ανάγκες και άρα η έννοια της ισότητας και της ελευθερίας είναι συμβατές. Η εξάλειψη της σπάνης, η ασφάλεια από τις φυσικές καταστροφές και η διαχείριση του ελεύθερου χρόνου αποτελούν για τον Marx ουσιαστικές προϋποθέσεις ελευθερίας.¹¹ Ένας άνθρωπος είναι ελεύθερος αν μπορεί να σχεδιάζει το μέλλον του βάση ορθολογικών κανόνων με ελεύθερη βούληση, χωρίς κάποιος κανόνας να τον περιορίζει και να τον καταπιέζει.¹²

Για την ανάπτυξη της επαναστατικής συνείδησης στην εργατική τάξη είναι αναγκαία, σύμφωνα με τον Lenin, να υπάρχει ένα κόμμα με καθοδηγητικό ρόλο στο οποίο ο δημοκρατικός

¹⁰Heywood A. ο. π. σ. 207-208

¹¹Held D. ο. π. σ. 159

¹²Berlin I. ο. π. σ. 290

συγκεντρωτισμός είναι ένα από τα χαρακτηριστικά του. Η έκφραση της ελευθερίας μέσα στο κόμμα προϋποθέτει ότι κάθε κομματική βαθμίδα θα έχει την δυνατότητα να εκφράζεται ελεύθερα και να εκλέγει τους αντιπροσώπους της. Ο συγκεντρωτικός όμως χαρακτήρας είναι το ίδιο έντονος, δεδομένου ότι η μειοψηφία πρέπει να υποτάσσεται στην πλειοψηφία και το κατώτερο κομματικό όργανο στο ανώτερο. Η λειτουργία αυτή του κόμματος, κατά τον Lenin, ενισχύει την ελεύθερη συζήτηση και δράση.¹³

Κατά αναλογία η ενδιάμεση μορφή διακυβέρνησης, η δικτατορία του προλεταριάτου, οδηγεί την κοινωνία στην επίτευξη του 'κοινού' στόχου που έχει επιλεγεί από την πλειοψηφία των πολιτών, μέσω της επανάστασης, ο οποίος είναι η εγκαθίδρυση ενός αταξικού κομμουνιστικού κράτους. Και σε αυτή την μορφή διακυβέρνησης η ελευθερία εκφράζεται μέσα από την 'κοινή' προσπάθεια για την επίτευξη του στόχου.

Βέβαια ο δημοκρατικός συγκεντρωτισμός και η δικτατορία του προλεταριάτου, δημιούργησαν στην πράξη μονοκομματικά και αυταρχικά καθεστώτα τα οποία δεν μπόρεσαν να ανταποκριθούν στην πολιτική ελευθερία και τα πολιτικά δικαιώματα. Λόγω ακριβώς της μονομερούς αυτής πολιτικής ήταν ανήμπορα να ανταποκριθούν και να ικανοποιήσουν τις αυξανόμενες λαϊκές απαιτήσεις, τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, με αποτέλεσμα την κατάρρευση των καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη.

Εν κατακλείδι μπορούμε να πούμε ότι οι σοσιαλιστές κατανοούν την ελευθερία με όρους που συνάδουν με την θετική ελευθερία. Αυτή εκφράζεται μέσω της αυτοπραγμάτωσης, που επιτυγχάνεται με την ελεύθερη δημιουργική εργασία, την κοινωνική αλληλεγγύη και αλληλεπίδραση στην προσπάθειά τους να εγκαταστήσουν μια κοινωνία ισότητας. Αντίθετα οι σοσιαλδημοκράτες θεωρούν την ελευθερία ως πραγμάτωση των ατομικών δυνατοτήτων συγκλίνοντες περισσότερο με τους φιλελεύθερους και την αρνητική ελευθερία.

¹³Heywood A ο. π. σ. 248

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην μελέτη αυτή εξετάσαμε την σχέση της ελευθερίας με την πολιτική θεωρία του σοσιαλισμού. Στο πρώτο κεφάλαιο ασχοληθήκαμε με την *θετική* και την *αρνητική ελευθερία*. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάσαμε την ιστορική εξέλιξη του σοσιαλισμού. Στο τρίτο κεφάλαιο εντοπίσαμε την σχέση θετικής ελευθερίας και σοσιαλισμού και των μεθόδων που αυτή επιτυγχάνεται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Berlin I. *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, μτφ. Γ. Παπαδημητρίου, Scripta, Αθήνα 2001.
- Bobbio N. *Ισότητα και ελευθερία*, μτφ. Μ Αρχιμανδρίτου, Πόλις, Αθήνα 1998.
- Held D. *Μοντέλα Δημοκρατίας*, Πολύτροπον, Αθήνα 2007.
- Heywood A. *Πολιτικές Ιδεολογίες*, μτφ. Ν. Μαραντζίδης, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2007.
- Kymlicka W. *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας*, μτφ. Γ. Μολύβας, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2014.